8–9-MAVZULAR

MADANIYAT

Ushbu darsdan so‘ng siz:

- ekin-tikinchilik va chorvachilik qanday paydo bo‘lganini bilib olasiz;
- odamlar nima uchun bir yerda o‘troq yashay boshlaganlarini tushunasiz;
- shaharlar qanday vujudga kelgani va turmush darajasi o‘zgarganini tasvirlab bera olasiz;
- Vatanimiz hududidagi eng qadimgi shaharlar va ularning nomlari bilan tanishasiz;
- Turondagi hamda dunyodagi boshqa qadimgi ekin-tikinchilik o‘choqlarini o‘zaro solishtirishni o‘rganasiz.

O‘troq turmushning boshlanishi

O‘zlashtiruvchilikdan yaratuvchilikka o‘tish

Odamlar juda uzoq muddat faqat ovchilik, baliqchilik va terimchilik orqali kun kechirganlariga bugun ishonish qiyin. Biroq biz uchun oddiylikka aylangan, doimiy va ishonchli ozuqa manbayi sanalmish ekin-tikinchilik va chorvachilik bor-yo‘g‘i **11 000–12 000 yil burun** paydo bo‘lgani tarixiy dalildir.

Demak, qadimgi ajdodlarimiz juda uzoq vaqt tabiatning tayyor ne'matlarini **o'zlashtirish** bilan yashaganlar. Lekin ushbu davr ular uchun behuda o'tmagan. Odamlarning tabiat, atrof-muhit haqidagi bilimlari ko'payib, tajribasi ham oshib borgan. Yerga to'kilgan urug' bir muddat o'tib unib chiqishi va hosil berishi, ovda qo'lga tushgan echki, qo'y, buzoqni saqlab turish mumkinligini anglab yetganlar. Vaqt o'tishi bilan esa ulardan yanada unumli foydalanish mumkinligini bilganlar. Maxsus yer maydoniga urug' qadab, uzoq muddatga yetadigan arpa, bug'doy **yetishtirish,** qo'l ostidagi hayvonlardan uzluksiz ravishda go'sht, sut olish, shuningdek, terisi va junidan foydalanishning afzalligini tajribadan o'tkazganlar.

Eslab qoling

Ekin-tikinchilik – odamlarning yerga ishlov berib, urug' qadab, o'zlari uchun oziq-ovqat yetishtirish faoliyati.

Chorvachilik – qo'y, echki, ot, qoramol kabi hayvonlarni boqib, ulardan go'sht, sut, jun va boshqa mahsulotlar olish faoliyati.

"Unumli yarim oy" – ilk dehqonlar vatani

Odamlarning o'troq turmushga o'tishi ***"Unumli yarim oy"*** deb atalgan tegrada boshlangan. Xaritaga e'tibor bilan qaralganda, ushbu hududning shaklan yarim oyga o'xshashligini ko'rish mumkin. Bu tarixiy o'lkaga hozirgi Misr, Falastin, Suriya, Isroil, Iroq, Turkiya va Eron davlatlarining unumli yerlari kiradi.

Xo'sh, nima uchun aynan shu yerda ilk ekin-tikinchilik va chorvachilik paydo bo'lgan? Negaki iqlimi yumshoq bo'lgan ushbu o'lkada qish namli, yoz esa issiq va quruq kechgan. Bug'doy, arpa, no'xat, zig'ir, yasmiq, echki, qo'y va qoramolning yovvoyi turlari mo'l bo'lgan.

"Unumli yarim oy"ning paydo bo'lishida mazkur tegradagi ***Nil, Dajla*** va ***Furot*** daryolari bo'ylaridagi o'ta unumli yer maydonlarining ham o'rni katta edi.

Shu tariqa, yer yuzida ilk ekin-tikinchilik madaniyati yuzaga kelgan. Odamlar endi oziqa izlab, u yerdan bu yerga ko'chib yurmay, bir yerda turg'un yashash imkoniga ega bo'lganlar. Insoniyat tarixidagi ushbu ulkan sifat o'zgarishi natijasida yuzaga kelgan o'troq turmush tarzi – **o'troq madaniyat** deb ham yuritiladi.

Kun maqoli

Dehqon – yer sultoni,
Cho'pon – yaylov sultoni.

Tarixiy manbalar

"Unumli yarim oy" xaritasiga qarab, ekin ekilgan yerlar oldiniga daryolar atrofida joylashganini oson payqash mumkin.

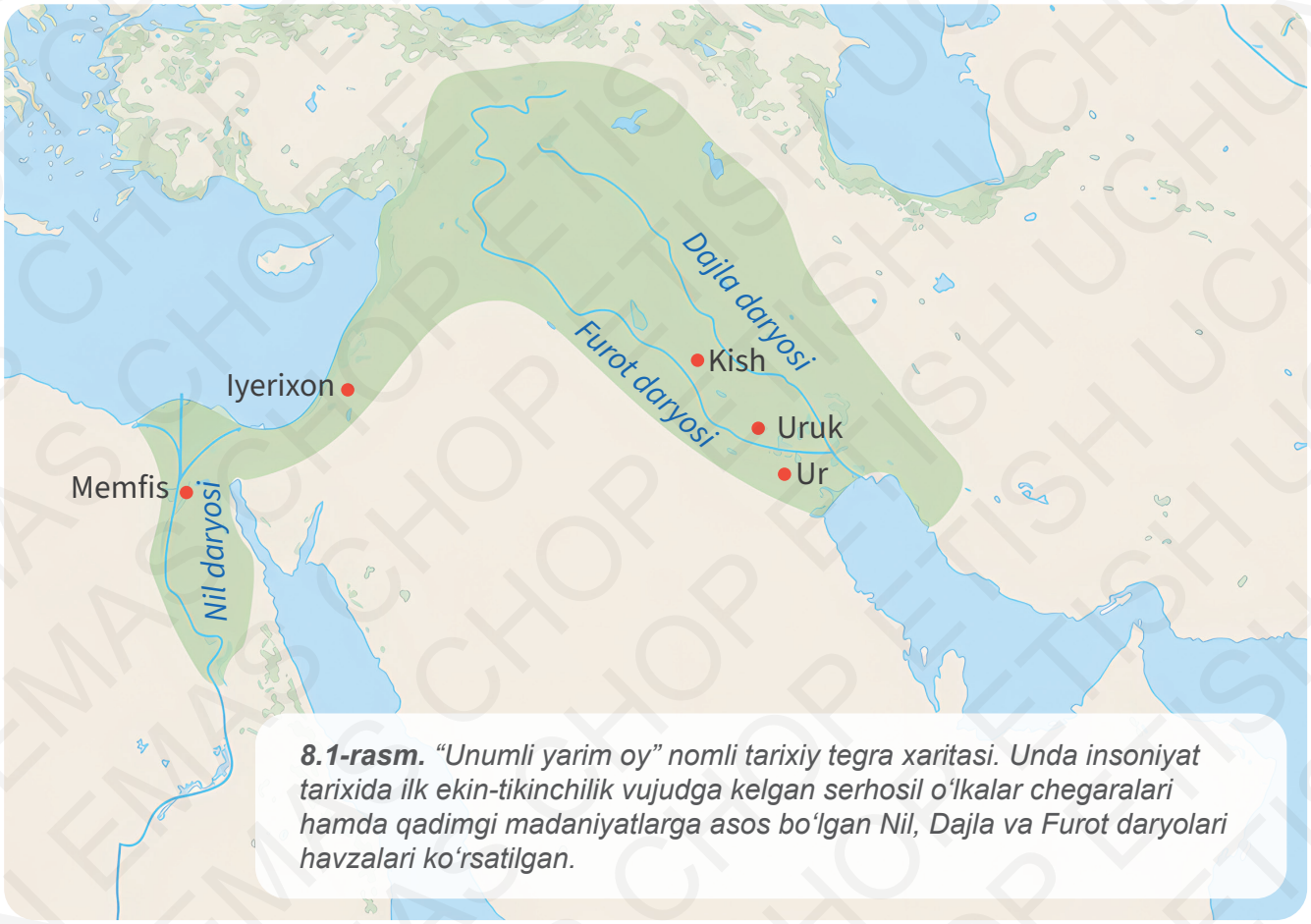

8.1-rasm. *“Unumli yarim oy” nomli tarixiy tegra xaritasi. Unda insoniyat tarixida ilk ekin-tikinchilik vujudga kelgan serhosil o‘lkalar chegaralari hamda qadimgi madaniyatlarga asos bo‘lgan Nil, Dajla va Furot daryolari havzalari ko‘rsatilgan.*

8.2-rasm. *Turonning asosiy suv manbalari – Amudaryo, Sirdaryo va Zarafshon daryolari.*

Turon – mohir dehqonlar yurti

O‘lkamiz ***Turon*** ham Yer yuzidagi eng qadimgi ekin-tikinchilik o‘choqlaridan biri hisoblanadi. Zukko ajdodlarimiz bundan deyarli **8000 yil oldin** daryo vodiylari va sersuv vohalarda bug‘doy hamda arpa yetishtira boshlaganlar. Ekin-tikinchilik bilan bir qatorda, vohalar atrofidagi keng yaylovlarda qo‘y, echki va qoramol boqilib, chorvachilik ham rivojlangan.

> **Tarixiy manbalar**
>
> *Surxondaryo viloyati Sherobod tumanida joylashgan Zarautsoy darasidagi qoyalarga 14 000 yil burundan boshlab chizilgan suratlarning birida qo‘lida o‘roq yoki ketmonchaga o‘xshash qurol tutib turgan 15 kishi ko‘zga tashlanadi. Agar ushbu qurol chindan ham ekin-tikin ishlariga tegishliligi ilmiy jihatdan isbotlansa, yurtimizda ekin-tikinchilik boshlangan bosqich yanada qadimgiroq davrga borib taqalishi ma’lum bo‘ladi.*

Suv – hayot manbayi

Tabiat injiqliklari

Odamlar ilk bor ekin-tikinchilik qila boshlaganda, yomg‘ir suvlari, tog‘lardan oqib tushadigan soylar, daryo bo‘ylaridagi tabiiy nam yerlarga o‘ta bog‘lanib qolganlar.
Biroq tabiiy sharoit har doim ham yaxshi bo‘lavergan emas.

Soylar, daryolar toshib, barcha ekinlarni yuvib ketgan, qurg‘oqchilik yillarida esa o‘simliklar nobud bo‘lgan holatlarda inson ojiz qolgan.

Biroq yuz, ming yillar ichra tajriba to‘plagan, o‘z ustida ishlashdan to‘xtamagan ajdodlarimiz bu muammoning oqilona yechimini topganlar. Ular tabiatning tengsiz in’omi sanalmish **suvni o‘zlariga xizmat qildirishga kirishganlar.**

> **Tarixiy sabab va oqibatlar**
>
> *Ekin maydonlarini sug‘orishda tabiat in’omlari – ko‘kdan yog‘iladigan qor va yomg‘ir, daryo, soy va buloq suvlariga qattiq bog‘lanib qolish oqibatlarini ko‘rgan ajdodlarimiz sun’iy sug‘orish tizimini yaratishga majbur bo‘lganlar.*

Qadimgi dehqonlar ekinlarni sug‘orish uchun g‘oyat murakkab muhandislik usullarini o‘ylab topganlar. Ular halokatli toshqinlarning oldini olish uchun daryo bo‘ylarida tuproq va toshlardan balandroq to‘siqlar – to‘g‘onlar qurganlar. Suvni uzoqdagi qurg‘oqchil dalalarga yetkazish uchun esa yer qazib, uzun ariqlar o‘tkazganlar.

Mana shu yo‘l bilan ekin yetishtirish tarixda **sug‘orma ekin-tikinchilik** deb ataladi. Bu shunchaki yerga urug‘ qadash emas, balki tabiatga qaram bo‘lmay, yomg‘irni kutmasdan ekinlarga o‘z vaqtida suv yetkazib berish usuli bo‘lgan. Shuningdek, ajdodlarimiz jazirama issiq va qurg‘oqchilik paytlarida foydalanish uchun suvni maxsus hovuzlarda (suv omborlarida) to‘plab saqlashni ham mukammal o‘rganganlar.

Bilib qo‘ygan yaxshi

Turonda sun’iy sug‘orish ishlari 6000 yil burun yo‘lga qo‘yilgani ma’lum. 2700–3500 yil oldin Surxon vohasida qazilgan ulkan Jarqo‘ton arig‘ining 100 metri bugun ham bor, Zarabog‘ arig‘ining uzunligi esa 4 kilometrgacha borgan. Bandixon arig‘ining eni 8–10 metr bo‘lib, kamida 3,5 kilometrgacha cho‘zilgan. Qashqadaryo vohasidagi Qayrag‘och arig‘ining uzunligi ham 3,5 kilometr edi. Xorazm vohasida 50 kilometrgacha yetgan Ko‘zaliqir arig‘i qazilib, to‘g‘onlar qurilgan.

Tarixiy o‘zgarish va davomiylik

Suvni bir tomchi ham isrof qilmaslik va undan unumli foydalanish madaniyati bizga uzoq ajdodlarimizdan qolgan eng yuksak qadriyatdir. Qadimda suvni iflos qilgan yoki uni besabab isrof qilgan odamlar qattiq jazolanganlar.

Turon – insoniyatning ilk madaniy o‘choqlaridan biri

Ko‘rib turganingizdek, yurtimiz tuprog‘ining unumliligi, suvning mo‘lligi, eng muhimi, bobo-dehqonlarimiz bilim va mahoratining zamonlar sari yuksalib borishi natijasida ekin-tikinchilik, bog‘dorchilik o‘ta rivojlanib ketgan. Qadimda ajdodlarimiz bug‘doy, arpa, tariq, anjir, jiyda, bodom, uzum, tut yetishtirganlar, paxta ekib, pilla qurti boqqanlar, ya’ni ipak tayyorlaganlar. Bunday yuksak yutuqlarga **4000 yil ilgari** erishgan **Turon eli insoniyatning ilk madaniy o‘choqlaridan biri sanaladi.**

Shahar madaniyati

Daladan – shinam uylargacha

Ekin-tikinchilik madaniyatiga o‘tish odamlarning turmush tarzini butunlay o‘zgartirib yubordi. Negaki dalada tinimsiz ishlash, yig‘ilgan hosilni qayerdadir saqlash, qo‘riqlash, qayta ishlash kerak edi. Natijada, hosilni saqlash uchun omborxonalar, oilalar uchun esa alohida xonalar qurilgan. Ovqat pishirish va don saqlash uchun esa loydan idishlar tayyorlash, ya’ni kulolchilik paydo bo‘lgan. Ish qurollarini yasash uchun esa odamlar birinchi marta metallga ishlov berishni – mischilikni o‘rganib olganlar.

Vaqt o‘tishi bilan biror dehqonning qo‘lida ehtiyojidan ortiq bug‘doy yig‘ilgan, boshqa bir usta esa ajoyib o‘tkir pichoq yasagan. Ular o‘z mahsulotlarini o‘zaro almashishga o‘tganlar. Mana shu tariqa insoniyat tarixida **ayirboshlash** bosqichiga o‘tilgan. Biz bugun savdo-sotiq deb ataydigan faoliyat turi aynan shundan boshlangan.

Turmush darajasi yaxshilanib borgani sari odamlar ham, yangi uylar va maxsus imoratlar ham ko‘payib borgan. Qarindosh-urug‘chilik rishtalari yoki kasbiga qarab bir joyda yoki bir ko‘chada yashash odat tusiga kirgan. Bugun barchamiz uchun qadrli sanalmish mahallalar shunday paydo bo‘lgan.

8.3-rasm. *Sopollitepa shahrining qayta tiklangan ko‘rinishi.*

Yurti tinchning eli tinch

Bobo-buvilarimizdan qolgan ushbu maqol biz so‘z yuritayotgan o‘sha qadim zamonlardayoq tug‘ilgan bo‘lsa, ajabmas. Negaki odamlar, uylar, ko‘chalar, mahallalar tinchligini saqlash, ombordagi hosil, ustaxonalardagi buyumlarni begonalar va dushmanlardan himoya qilish o‘ta jiddiy masala bo‘lgan. Aynan ushbu hayotiy zarurat qadimgi ajdodlarimizni o‘z yashash va ishlash tegralari (mahallalari) atrofini baland va qalin mudofaa devorlari bilan o‘rab olish, kirib-chiqish uchun esa mustahkam darvozalar qurishga undagan. Mudofaa istehkomlari, rejali va aql bilan barpo etilgan ilk qo‘rg‘on-shaharlar shunday paydo bo‘lgan.

Ilk shaharlar Yer yuzida bundan taxminan **3000–5000 yillar oldin** vujudga kela boshlagan. Ular orasida bugun ko‘pchilikka tanish ***Bayrut, Quddus, Damashq*** singari shaharlar ham bor.

O‘zbekiston ham dunyodagi eng qadimgi shaharlar vatani sanaladi. Surxondaryo vohasidagi ***Sopollitepa, Jarqo‘ton,*** Farg‘ona vodiysidagi ***Dalvarzin,*** Zarafshon havzasidagi ***Samarqand*** kabi shaharlarning yoshi **3000–4000 yilga teng.**

Mangu shaharlarimiz

Jonajon yurtimiz shaharlarining o‘ziga xosligi nimadaligini bilasizmi?

Ular o‘tmishda yuz bergan turli sinovlar – tabiiy ofatlar (zilzilalar, suv toshqinlari, qurg‘oqchilik va boshqalar), urush va bosqinlarga qaramay minglab yillar davomida qad ko‘tarib kelmoqda.

Keling, ularning yoshini tarixiy jadval orqali ko‘rib chiqamiz:

Samarqand – **3000 yoshda;**	***Jizzax*** – **2300 yoshda;**
Qarshi va ***Shahrisabz*** – **2700 yoshda;**	***Toshkent*** – **2200 yoshda;**
Buxoro, ***Xiva*** va ***Termiz*** – **2500 yoshda;**	***Marg‘ilon*** va ***Qo‘qon*** – **2000 yoshda.**

O‘zbekning ulug‘lari

Ali Qushchi (1403–1474)

Ali Qushchi 1403-yili Samarqandda tug‘ilgan. Ulug‘bek rasadxonasidagi ilmiy ishlarga bosh-qosh bo‘lgan. Yerning o‘z o‘qi atrofida aylanishini bashorat qilgan.

1474-yili Istanbulda olamdan o‘tgan. Abu Ayub Ansoriy qabristonida ko‘milgan.

Savol va topshiriqlar

1. Qadimgi odamlar nima sababdan ko‘chmanchi turmushdan o‘troq turmushga o‘tganlar?
2. Odamlar ilk ekin-tikinchilik va chorvachilikni qanday boshlaganlar?
3. Biz yashayotgan Turon o‘lkasi hamda “Unumli yarim oy” hududidagi dehqonchilik madaniyati o‘rtasida qanday o‘xshashliklar bor?
4. Vatanimiz hududida paydo bo‘lgan ilk shaharlarning nomini va ularning taxminiy yoshini ayting.
5. Ilk shaharlarning barpo etilishi odamlarning turmush tarzini qanday o‘zgartirgan?

10-MAVZU

TARIXDA TA’LIM

Ushbu darsdan so‘ng siz:

- qadimgi madrasalar qanday bo‘lganini va u yerda qaysi fanlar o‘qitilganini bilib olasiz;
- o‘tmishdagi maktablar bilan bugungi maktablarni o‘zaro solishtirishni o‘rganasiz;
- buyuk ajdodlarimiz va ularga ta’lim bergan ustozlar bilan tanishasiz;
- nima sababdan ilm olishni aynan yoshlikdan boshlash kerakligini tushunasiz;
- ustozlarni qadrlash va ularni hurmat qilish nima uchun muhimligini anglab yetasiz.

Ustozlarga ehtirom

Buyuk bobolarimizdan ibratli hikoyalar

Amir Temur vasiyati

Siz Samarqanddagi ***Amir Temur maqbarasi***ga kirganmisiz? Yo‘lingiz tushib, u yerda bo‘lsangiz, bir ibratli holatga guvoh bo‘lasiz. Xilxonaning eng to‘rida Sohibqiron ***Amir Temur*** emas, balki uning ustozi – ***Sayyid Baraka*** ko‘milgan. Amir Temur o‘limidan oldin shunday vasiyat qilgan: *“Meni ustozimning oyoq tomoniga ko‘minglar”.* Bu bilan u nima demoqchi bo‘lgan?
Ha, tirikligida Sayyid Barakaga o‘z otasidek mehr va hurmat ko‘rsatgan buyuk bobomiz Amir Temur dunyodan o‘tgach ham ustoz-shogird an’anasini buzishni, undan yuqorida yotishni istamagan.

50 yil o‘tib ham unutilmagan yaxshilik

Kun maqoli
Ustoz otangdek ulug‘.

Buyuk olim va hukmdor ***Ulug‘bek***ning xotirasi juda kuchli bo‘lgan. U to‘rt yoshida ***Orif Ozariy*** ismli yosh yigitdan saboq olgan. Oradan roppa-rosa ellik yil o‘tib, Ulug‘bek katta olim bo‘lib yetishgan va davlatimizni boshqarib turgan kezlarda uning huzuriga oddiy va eski kiyimda bir kishi kirib kelgan. Ulug‘bek uni darrov tanigan va: *“Siz bir paytlar menga hikoyalar aytib bergan ustozim emasmisiz?”* deb so‘ragan. Ustozi bilan quyuq ko‘rishib, o‘tgan kunlarni eslaganlar. Ulug‘bek ustozini eng qimmatbaho sovg‘alar bilan siylagan.

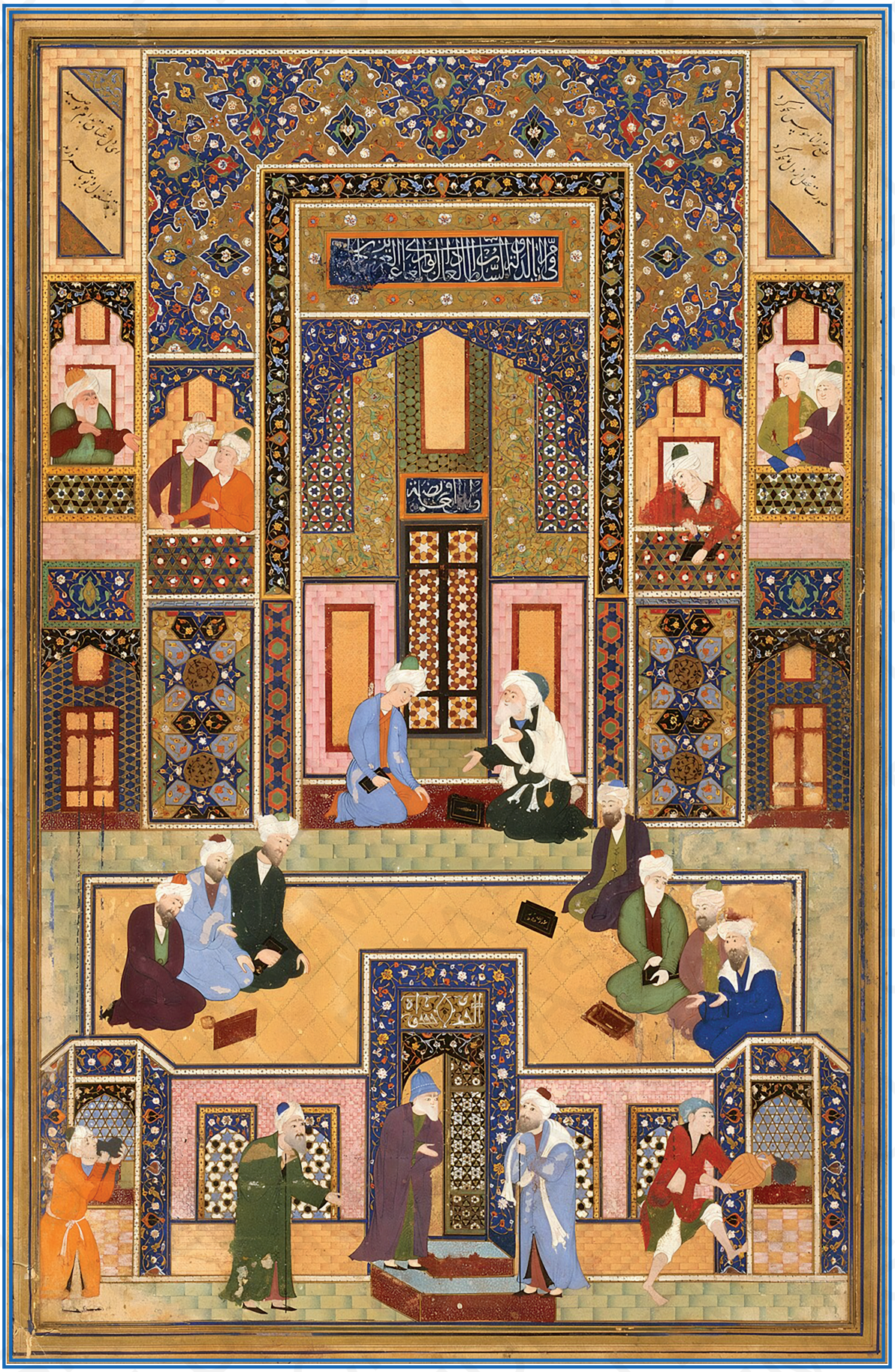

10.1-rasm. *Taxminan 1540–1550-yillari Abdulla Musavvir tomonidan chizilgan “Olimlar majlisi” nomli tasviriy asar.*

So‘z mulkining sultoni

Yana bir buyuk bobomiz ***Alisher Navoiy*** “G‘azal mulkining sultoni” sifatida dunyoga tanilgan. Ammo juda kamtar bo‘lgan Navoiy o‘zidan katta yoshli shoir ***Mavlono Lutfiy***ni barcha turkiy shoirlarning ustozi deb bilgan va uni “So‘z mulkining sultoni” deb ulug‘lagan.

Ikki buyuk olim va o‘zaro hurmat

Islom olamidagi ikki buyuk olim – ***Imom Muhammad Buxoriy*** va ***Imom Muhammad Termiziy*** o‘rtasidagi o‘zaro hurmat hammani hayratga soladi.

Imom Buxoriy shogirdi Imom Termiziyning ilmiga yuksak baho bergan va unga: *“Aslida men sendan ko‘rgan foyda, sen mendan ko‘rgan foydadan ko‘proq”*, deb aytgan. Ustozi vafot etganda Termiziy qattiq qayg‘urganidan ko‘zlari ko‘rmay qolgan. Bu ustoz va shogird o‘rtasidagi mehr-oqibat qanchalar kuchli bo‘lganini ko‘rsatadi.

Tarixiy o‘xshashlik va farqlar

Tarixiy voqealarni diqqat bilan o‘qisangiz, buyuk shaxslarning turmush yo‘llari bir-biridan farq qilganiga qaramay bir masalada ular bir xil yuksak fazilatga ega bo‘lganliklari ayon bo‘ladi. Bu yuksak fazilat – ustozlariga bo‘lgan mangu sadoqat, cheksiz hurmat va kamtarinlikdir.

Bilib qo‘ygan yaxshi

1-oktabr – O‘qituvchi va murabbiylar kuni sifatida yurtimizda keng nishonlanadi. Bu kunda bizga bilim bergan, turmushni o‘rgatgan aziz insonlarga alohida minnatdorlik bildiramiz.

Eslab qoling

Maqbara – qabr ustiga qurilgan imorat. Odatda maqbara atoqli tarixiy shaxslarga atab barpo etiladi.

Madrasa – hozirgi davr universitetlariga qiyoslanadigan o‘tmishdagi oliy o‘quv yurti.

Xilxona – biron qarindosh-urug‘, mahalla, o‘tmishda esa sulola vakillari uchun qabristonda maxsus ajratib qo‘yilgan yer maydoni.

Qadimgi maktablar va universitetlar

Erta boshlangan ta’lim

Bundan deyarli **1500 yil oldin,** ya’ni **6-yuzyillik**da yashagan bolalar hozirgi bolalardan ham ertaroq ta’lim olishni boshlaganlar. Tasavvur qiling, ular hali atigi besh yosh bo‘lishlariga qaramay, saboq olishga kirishganlar. **Yozish, sanash** va bir necha **tillar**ni mukammal o‘rganganlar. O‘sha davrda chiroyli yozadigan, hisob-kitobni biladigan va chet tillarida gaplasha oladigan odamlar davlat va savdo-sotiq ishlarida juda qadrlanganlar.

Uyda aytilgan dostonlar

Bolalar bilimni faqat o‘quv dargohlarida emas, balki o‘z uylarida ham olganlar. Ota-onalar farzandlariga o‘z ajdodlarini tanitishni burch deb bilganlar. Kechalari oila davrasida bolalarga qiziqarli **dostonlar** va **ertaklar** aytib berilgan. Ayniqsa, zukko va botir ***Alpomish*** hamda uning oqila va vafodor yori ***Barchinoy*** haqidagi hikoyalar bolalarning eng sevimli asarlari bo‘lgan. Bu dostonlar orqali bolalar o‘z yurtini sevishni va xalqiga sadoqat bilan xizmat qilishni o‘rganganlar.

Dunyodagi eng qadimgi universitetlar

O‘zbekiston qadimdan jahon ilm-fan o‘choqlaridan biri bo‘lgan. “Bilimlar yurti” o‘laroq dong‘i ketgan Buxoro shahrida faoliyat yuritgan ***Forjak madrasasi*** dunyodagi ilk universitetlardan biri sanaladi. U juda qadimgi bo‘lib, afsuski, **937-yili** kuchli yong‘in oqibatida vayron bo‘lgan. **11-yuzyillikda** yurtimizda ilm yuksak darajada rivojlangan edi, birgina ***Samarqand*** shahrining o‘zida 17 ta madrasa yoshlarga bilim bergan. Bu vaqtda endilikda Yevropaning eng mashhur universitetlari – Angliyadagi ***Oksford*** (1096-yil) va ***Kembrij*** (1209-yil) hali tashkil etilmagan edi. Turon madrasalarida o‘qitilgan fanlardan ulardagi bilim berish sifatini bilib olish mumkin, albatta:

matematika	geografiya	tarix	arab tili	hadis ilmi	huquq
astronomiya	tibbiyot	adabiyot	Qur’on ilmi	mantiq	notiqlik

Bilib qo‘ygan yaxshi

Samarqanddagi Registon maydonida Ulug‘bek, Sherdor va Tillakori madrasalari qad ko‘targan. Bir vaqtning o‘zida uch oliy o‘quv yurtining bir maydonda joylashib, o‘zida ham go‘zallik, ham bilimni mujassam etgan holatni dunyoning biron yerida uchratmaysiz.

Jadidlar kim bo‘lganlar?

10.2-rasm. *Toshkentdagi “Yangi O‘zbekiston” bog‘ining o‘rtasida qad ko‘targan Mustaqillik yodgorligida Jadidchilik milliy harakatining yetakchi va yirik vakillari – Abdulla Qodiriy, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy tasvirlanganlar.*

Yangilanishlar sari qadam

Bundan yuz yildan ko‘proq vaqt oldin, ya’ni **19-yuzyillik oxiri** va **20-yuzyillik boshlarida** yurtimizni ozod etish, milliy davlatchiligimizni tiklash va xalqimizni zamonaviy bilimlar bilan qurollantirishga bel bog‘lagan buyuk insonlar paydo bo‘lganlar. **Biz ularni *jadidlar* deb ataymiz.**

Nima uchun ularni shunday ataganlar? Negaki ular jamiyatimizni tubdan yangilash – yurtimiz boshqaruvi, ishbilarmonlik, ekin-tikinchilik, ta’lim, sog‘liqni saqlash, mahalla, oila, xotin-qizlar, yoshlar turmushini eng ilg‘or tarzda yo‘lga qo‘yishga intilgan edilar. Ularning mazkur g‘oya va intilishlarini xalqimizning barcha qatlamlari – olimlar, shoirlar, yozuvchilar, o‘qituvchilar, ishbilarmonlar, dehqonlar, hunarmandlar, savdogarlar, din arboblari qo‘llaganlar.

Najot – ta’limda!

Amir Temur bobomiz o‘z davrida: ***“Rostlik qutqaradi”,*** degan bo‘lsa, jadid bobolarimiz ***“Najot – ta’limda, najot – tarbiyada!”*** degan yuksak g‘oya bilan maydonga chiqqanlar. Ular bolalarning xat-savodni tez, oson va qiyinchiliksiz o‘rganishlari uchun mutlaqo yangicha maktablar ochdilar. Bu maktablarda darslar juda qiziqarli o‘tilgan.

Jadidlar – millat fidoyilari

Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy kabi ma’rifatparvar bobolarimiz to‘siqlarga qaramay, xalqni ilm-ma’rifatli qilish yo‘lida fidokorona kurashganlar. Ular Vatan kelajagini o‘z shaxsiy manfaatlaridan ustun qo‘yganlar.

Afsuski, o‘sha zamondagi hukmron va yovuz kuchlar ularning bu ezgu harakatlarini to‘xtatishga uringanlar. Keyin esa jadidlar shafqatsizlarcha qatag‘on qilindilar.

Jadid bobolarimiz Vatan va millat uchun o‘zlarini qurbon qilganlar. Biroq ular sochgan ma’rifat nuri hech qachon so‘nmagan. Aksincha, u bugungi erkin va ilg‘or hayotimizga yo‘l ko‘rsatib kelmoqda.

Eslab qoling

Jadid – o‘zbek tilida “yangi” degan ma’noni bildiradigan arabcha so‘z.

Qatag‘on – odamlarni davlat tomonidan nohaq ta’qib qilish, quvg‘in qilish, qamoqqa tashlash yoki o‘ldirish.

Bilib qo‘ygan yaxshi

Jadidlar o‘z mablag‘lari hisobidan iqtidorli yoshlarni Germaniya, Turkiya kabi chet davlatlarga o‘qishga yuborganlar. Ular o‘zbek yoshlarining dunyodagi eng kuchli mutaxassislar bo‘lib yetishishlari va el-yurt yuksalishi yo‘lida xizmat qilishlarini juda-juda istaganlar.

Savol va topshiriqlar

1. Yurtimizdagi eng qadimgi madrasalar qachon tashkil etilgan va ularda qaysi fanlar o‘qitilgan?
2. Amir Temur, Ulug‘bek va Alisher Navoiy kabi buyuk bobolarimizga kimlar ustozlik qilganlar va ilm berganlar?
3. Mahmudxo‘ja Behbudiy va boshqa jadid bobolarimiz xalqimizning bilimli va ma’rifatli bo‘lishidan ko‘zlagan maqsadlari qanday bo‘lgan?
4. Jadid bobolarimiz maktab ta’limini va xalqimiz turmushini yaxshilash uchun qanday yangiliklarni kiritganlar?

11–12-MAVZULAR

DAVLATCHILIK TARIXI

Ushbu darsdan so‘ng siz:

- odamlar nima sababdan davlat tuzganlarini tushunib olasiz;
- eng birinchi davlatlar qachon va qayerda paydo bo‘lganini bilasiz;
- davlat nima uchun ulkan uyga o‘xshatilishini tushunasiz;
- qonunlar va soliqlar davlat hayotida nima uchun juda muhimligini anglaysiz.

O‘zbek davlati, Turon va Turkiston

Dunyoda 7000 dan ortiq xalq bor. Biroq bugun davlatlar soni atigi 195 ta. Demak, o‘z davlatiga ega bo‘lish har qanday xalqqa ham nasib etmas ekan! **Biz – o‘zbek xalqi esa o‘z davlatchiligiga ega xalqmiz.**

Bizning davlatimiz – O‘zbekiston! O‘zbekiston davlatini yana qanday ifodalash mumkin? O‘zbekiston Respublikasi, o‘zbek davlati.

Tarixiy o‘xshashlik va farqlar

Xalqni oilaga solishtirsak, davlatni shu oila yashayotgan uyga o‘xshatish mumkin. Har qanday uyning o‘z egasi, eshik, devorlari, hovlisi, tartib-intizomi, oilaga tegishli pul, mol-mulk, an’analar bo‘lganidek, davlatning ham yer maydoni, chegaralari, iqtisodiyoti, xazinasi, mol-mulki, qonun-qoidalari va ma’naviyati bo‘ladi.

Bilib qo‘ygan yaxshi

O‘zbekiston Respublikasining:
aholisi – 39 million (2026);
milliy pul birligi – so‘m (UZS);
boshqaruv turi – respublika;
yer maydoni – 448 978 kv. km;
chegaralari uzunligi – 7090 km;
poytaxti – Toshkent shahri;
davlat tili – o‘zbek tili.

11.1-rasm. *Eng qadimgi davlatlar tashkil topgan hududlar xaritasi.*

Davlat qanday bo‘lishi kerak?

Ushbu savol ustida bosh qotirgan buyuk bobomiz ***Abu Nasr Forobiy*** **1100 yil burun** shunday xulosa qilgan:

> “Davlatning vazifasi insonlarni baxt-saodatga olib borishdir. Bunga esa ilm va yaxshi axloq yordamidagina erishiladi”.

Demak, **baxt-saodat kaliti bilim va yaxshi xulqdir.**

3000 yillik tarixga ega o‘zbek davlati

Turli xalqlar turli zamonlarda o‘z davlatchiligiga ega bo‘lganlar. Davlatchilik paydo bo‘lgan ilk yurtlar esa sanoqlidir. Ular sirasiga hozirgi ***Iroq, Misr, Hindiston, Xitoy, Eron*** va ***O‘zbekiston-Turonni*** kiritish mumkin.

Qadimda davlatlar hozirgidek katta-kichik kengliklarda emas, balki biron-bir shahar doirasida shakllangan. Shuning uchun ham ular **shahar-davlatlar** deb ataladi.

Bilib qo‘ygan yaxshi

Eng qadimgi shahar-davlatlar sanalmish Uruk, Ur, Kish, Lagash 6000 yil burun hozirgi Iroq hududida barpo bo‘lgan (8.1-rasm).

Bunday shahar-davlatlar O‘zbekistonda **3500–4000 yil oldin** qad ko‘targan. Ularni eslab qoling: Surxondaryo vohasidagi ***Sopollitepa, Jarqo‘ton,*** Farg‘ona vodiysidagi ***Dalvarzin*** (8.2-rasm).

Bilib qo‘ygan yaxshi

Eng ko‘hna podsholiklar 5100 yil oldin Misrda, 4900 yil burun Iroqda, 4700 yil ilgari Eronda, 4600 yil avval Hindistonda, 3700 yil muqaddam Xitoy yerlarida paydo bo‘lgan.

Butun yurtimiz bo‘ylab esa milliy davlatchiligimiz **3000 yil oldin** shakllangan. **Demak, o‘zbek davlati kishilik tarixidagi eng qadimgi davlatlardan biridir!**

Alp Er To‘nga

Davlatimizning ilk bosqichlaridagi siyosiy turmush qanday kechgani haqida aniq ma’lumotlar yo‘q. Afsuski, ular haqida so‘zlovchi yozma manbalar bizgacha yetib kelmagan yoki haligacha topilmagan. Ammo shunga qaramay, ayrim guvohliklar bor.

Tarixiy manbalar

10-yuzyillikda yashab o‘tgan buxorolik tarixchi Muhammad Narshaxiy Buxoro shahrini Afrosiyob, ya’ni Alp Er To‘nga qurgani haqida rivoyat keltiradi. Buxoro shahrining yoshi kamida 2500 yilga tengligi ko‘zda tutilsa, Alp Er To‘nga bundan ilgariroq yashagani va davlatimizning ilk hukmdorlaridan biri ekani ayon bo‘ladi.

Eslab qoling

Afrosiyob Alp Er To‘nganing eronlashgan nomidir. Alp Er To‘nga esa buyuk bobomizning o‘z otidir. Bunda alp – botir, er – erkak, to‘nga – yo‘lbars ma’nolarini anglatadi. Demak, Alp Er uning oti bo‘lib, yo‘lbars laqabidir. Ya’ni **yo‘lbarsdek kuchli va qo‘rqmas.**

Buyuk bobomiz xalq orasida shunchalik suyukli va mashhur bo‘lganki, vafotidan so‘ng butun Turon eli juda qattiq qayg‘uga botib, motam tutgan. Buyuk tilshunos olimimiz Mahmud Koshg‘ariyning mashhur ***“Turkiy so‘zlar lug‘ati”*** asarida Alp Er To‘nganing o‘limiga bag‘ishlangan **motam qo‘shig‘i** (marsiya) bizgacha saqlanib qolgan:

“Alp Er To‘nga o‘ldimu?	Alp Er To‘nga o‘ldimi?
Esiz dunyo qoldimu?	Bu dunyo usiz qoldimi?
Falak o‘chin oldimu?	Osmon o‘z o‘chini oldimi?
Emdi yurak yirtilur...”	Endi yuraklarimiz g‘amdan yirtilib ketyapti...

Turon sivilizatsiyasi

Aziz o‘quvchilar! O‘tgan bir necha darsda sizlar O‘zbekiston, umuman, Turon tarixi haqida ilk, ammo ayrim xulosalar yasash uchun yetarli bilimlarni oldingiz. Mustaqil mashg‘ulotlar davomida esa yurtimiz va insoniyatning eng qadimgi o‘tmishi yuzasidan xulosalarga ega bo‘ldingiz.

Ko‘rib turganingizdek, minglab yillar burun bobo-buvilarimiz birinchilardan bo‘lib o‘troq turmush kechirishni boshlaganlar, ekin ekib, bog‘lar yaratishga o‘tganlar, chorvachilik bilan shug‘ullanganlar.

Ular jahon xalqlari tarixida birinchilardan bo‘lib qo‘rg‘onlar va ular negizida shaharlar qurganlar. Eng asosiysi, yuksak madaniyat belgisi bo‘lmish davlatchilikka asos solganlar.

Bunday har tomonlama yuksalish holati esa zamonaviy ilm-fanda sivilizatsiya deb ataladi. Demak, **kishilik tarixida Turon sivilizatsiyasining o‘z o‘rni bo‘lgan.** Ushbu sivilizatsiyaning paydo bo‘lib, yuksalishida har bir tarixiy o‘lka va vodiylarimizning xizmati bor. ***Samarqand, Buxoro, Surxondaryo, Qashqadaryo, Toshkent, Xorazm, Qoraqalpog‘iston, Navoiy, Jizzax, Sirdaryo, Andijon, Namangan, Farg‘ona*** haqida eshitgansiz, albatta. Keyingi darslardan boshlab ularning har biriga tarixiy sayohatlar uyushtiramiz.

O‘zbekning ulug‘lari

Shohrux (1377–1447)

Shohrux 1377-yili Samarqandda tug‘ilgan. Otasi Amir Temurdan so‘ng 1409–1447-yillari davlatimizni boshqargan buyuk shaxs. Ikkinchi Uyg‘onish davri – Temuriylar oltin chog‘ining yuksalishini ta’minlagan ulug‘ arbob. 1447-yili Ray shahrida (Eron) vafot etgan va Amir Temur maqbarasida dafn etilgan.

Savol va topshiriqlar

1. Nima sababdan oldingi davlatlar ulkan mamlakat emas, balki atigi bitta shahar va uning atrofidagi ekinzorlardan iborat bo‘lgan?
2. Jonajon Vatanimiz hududida vujudga kelgan eng qadimgi shahar-davlatlar qaysilar va ular qachon paydo bo‘lgan?
3. Qadimgi kichik shahar-davlatlar bilan bugungi zamonaviy davlatlar o‘rtasida qanday o‘xshashliklar bor?
4. Alp Er To‘nga kim bo‘lgan?
5. Qadimgi rivoyatlarda Alp Er To‘nganing qanday fazilatlari ulug‘langan?

13-MAVZU

O‘ZBEK TILI TARIXI

Ushbu darsdan so‘ng siz:

- odamlar nima uchun tilga ehtiyoj sezganlarini bilasiz;
- dunyoda til oilalari nima uchun paydo bo‘lganini tushunib olasiz;
- o‘zbek tiliga yaqin bo‘lgan qardosh turkiy tillar haqida ma’lumotga ega bo‘lasiz;
- o‘zbek tiliga davlat tili maqomi qachon berilganini bilib olasiz.

Til – millatning so‘zi

Ona tilim – jonu dilim

Dunyoda 7000 dan ortiq til bor, biroq ularning barchasi ham **davlat tili** maqomiga ega emas. Til davlat tili maqomiga erishishi uchun o‘sha tilning egasi bo‘lgan xalq o‘z davlatchiligiga ega bo‘lishi lozim. Demak, har qanday xalqqa ham o‘z davlati va o‘z davlat tili nasib qilavermas ekan.

Tilning paydo bo‘lishi va zarurati

Inson nutqi birdan paydo bo‘lmagan. Qadim zamonlarda yashagan odamlarning tili juda sodda bo‘lib, bir-birini chaqirish, xavfdan xabar berish, ov qilish, tuyg‘ularini bildirishda o‘ta zarur tovushlardan iborat edi. Odamlarda birgalikda yashash, oziq-ovqat topish, jon saqlash tushunchasi kuchayib borgani sayin bir-birini yaxshiroq anglash zarurati ham ortib borgan. Nihoyat, **50 000 – 70 000 yillar oldin** odamlarda so‘zlashuv qobiliyati yuzaga chiqqan. Qizig‘i, insonlarda rassomchilik qobiliyatining paydo bo‘lishi – qoyatoshlarga suratlar chiza boshlash pallasi ham aynan shu davrga to‘g‘ri keladi.

Turkiy tillar oilasi

Kun maqoli

Tili birning – dili bir.

Til va dil birligi inson, jamoa va jamiyatda o‘zaro ishonch paydo bo‘lishiga xizmat qilib, uni yanada kuchli va ahil etadi.

Odamlar Yer yuzi bo‘ylab tarqalib, bir-birovlaridan uzoqlashganlari, ayniqsa, ekin-tikinchilik – o‘troq madaniyatga o‘tish vaqtida tillarda ham farqlar tug‘ila boshlagan. Shu tariqa, **10 000 yillar burun** kelib chiqishi, qarindoshligi va boshqa ayrim o‘xshashliklariga ko‘ra til birliklari – **til oilalari** paydo bo‘la boshlagan. Hozirda til oilalarining eng asosiylari 200 tadan oshadi. Ular sirasida o‘zbek, qozoq, qirg‘iz, turkman, turk, uyg‘ur va tatar kabi **35 dan ortiq** turkiy tilni o‘z ichiga olgan **turkiy tillar oilasi** ham bor.

O‘zbek tili qachon paydo bo‘lgan?

Tilimiz jahon tillari orasida eng qadimgilaridan biridir. Uning paydo bo‘lishi va sayqallanish jarayoni yurtimizda odam zoti yashay boshlagan zamonlardan beri o‘tgan minglab yillarni qamrab oladi. Ming afsuski, ushbu jarayon qanday kechganini hozircha bilmaymiz. Biroq bizga buni anglashda yozuvlar yordam berishi mumkin.
Turonda yozuvning tug‘ilish tarixi ham juda qadim zamonlarga – qoyatoshlardagi chizma va suratlarga borib taqaladi. Qashqadaryo viloyati Chiroqchi tumani Quruqsoy darasidagi ***Siypantosh*** qoyalarida ajdodlarimiz tomonidan o‘yib chizilgan 824 ta surat saqlanib qolgan.

13.1-rasm. *Siypantosh qoyalariga chizilgan suratlar.*

12 000 yil burundan boshlab chizilgan ushbu suratlarda odam, uning qo‘li va panjasi, urush va ov qurollari, hayvonot dunyosi, oy, quyosh, yulduzlar, geometrik belgilar tasvirlangan. Qizig‘i, o‘sha zamon rassomlari qora, to‘q va och jigarrang bo‘yoqlardan ustalik bilan foydalanganlar. **Petrogliflar** deb atalmish ushbu suratlar orqali qadimgi bobo-buvilarimiz go‘yoki bizga o‘z kundalik turmushlari haqida ma’lumot qoldirganlar.

Vaqt o‘tgan sayin odamlar suratlar va o‘zgacha belgilar orqali axborot qoldirishni boshlaganlar. Ushbu tarixiy jarayonni ***qadimgi shumerlar*** boshlab berganlar. Ular “qush” so‘zini qush, ko‘rmoqni “ko‘z”, yig‘lamoqni “ko‘z” va “suv tomchisi” suratlari orqali ifodalaganlar. Shu tariqa, yozuv tizimining ilk bosqichlaridan biri – **piktografiya** paydo bo‘lgan.

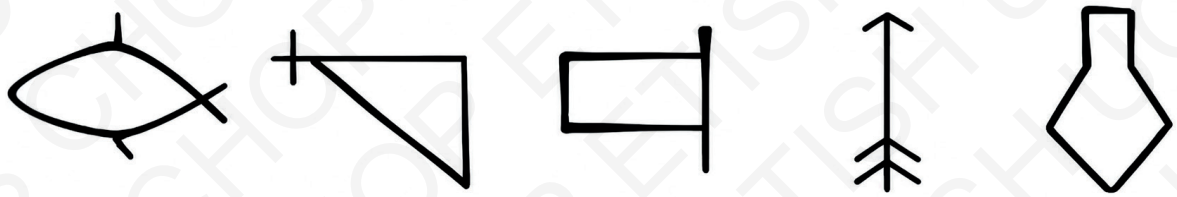

Baliq	Qush	Bolta	Yoy o‘qi	Suv idishi

13.2-rasm. *Qadimgi piktografik yozuvlarga misollar.*

Eslab qoling

Petroglif – qadimgi odamlar tomonidan qoya va toshlar yuzasiga chizilgan suratlar.

Piktografiya – biror ma’lumot yoki voqeani turli ramziy suratlar orqali ifodalaydigan eng qadimgi suratli yozuv turi.

Ilgariroq o‘zbek davlatchiligining vujudga kelishida ***Sopollitepa*** va ***Jarqo‘ton*** kabi ko‘hna shaharlarning o‘rni haqida bilib olgandik. Yurtimizda yozuv madaniyatining paydo bo‘lishida ham ular muhim ahamiyat kasb etgan. Aynan ushbu shaharlarda **4000 yil burun** birinchi piktografiya belgilari paydo bo‘lgan. Ko‘rib turganimizdek, yurtimizda yozuvlar juda qadim tarixga ega.

Bugungi kungacha yozuvlarimizning ko‘plab turlari bo‘lgan. Ular ichida keng tarqalganlaridan biri **arab yozuvidir.** Hozirda qo‘llanayotgan alifbomiz **lotin yozuvi**ga asoslangan.

Tarixiy o‘zgarish va davomiylik

Yozuvlar o‘zgarishi mumkin, biroq tilni birdan o‘zgartirib bo‘lmaydi. Uni faqat yo‘q qilish mumkin. Hozirda dunyo tillari orasida har ikki haftada bir til yo‘qolib bormoqda. Demak, ***tilimizni asrash har birimizning muqaddas va birlamchi burchimizdir.***

O‘zbek tili – davlat tili

1989-yil 21-oktabrda qabul qilingan **“Davlat tili to‘g‘risida”gi qonun** ham tilimizni asrash maqsadini ko‘zlaydi. O‘zbekistonning har bir fuqarosi davlat tili – o‘zbek tilini bilishi lozim. Davlat tilini bilish yurtimizda yashayotgan **130 dan ortiq** millat va elat vakillari bilan qiyinchiliksiz so‘zlashish, o‘zaro tushunish, turli idoralarga murojaat qilish imkonini beradi. Jadidlarimiz tilimizni avaylash va boyitish haqida ko‘p va tinimsiz qayg‘urganlar. ***Mahmudxo‘ja Behbudiy***ning ushbu fikrini eslab qoling:

> **Til birligi do‘stlik, muhabbat, bir-biriga yordam va jipslashuvning asosidir.**

Jadidlarimiz chet tillarni ham bilish o‘ta zarurligiga doim urg‘u berganlar. O‘z ona tilini qadrlagan Mahmudxo‘ja Behbudiy ham ***“Ikki emas, to‘rt til lozim”*** deya chet tillarni o‘rganishga da’vat qilgan.

O‘zbekning ulug‘lari

Lutfiy (1366–1465)

Lutfiy 1366-yili Toshkentda tug‘ilgan. Lutfiy – buyuk shoir, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur va boshqa ko‘plab ijodkorlarning ustozi. Amir Temurga bag‘ishlangan “Zafarnoma” dostonini yozgan. 1465-yili Hirot shahri (hozirgi Afg‘oniston hududi) yaqinida vafot etgan. Qabri ham shu yerda.

Savol va topshiriqlar

1. Nima uchun odamlar o‘zaro so‘zlashishga ehtiyoj sezadilar?
2. Bizning ona tilimiz qaysi yirik til oilasiga tegishli va unga yana qaysi qardosh tillar kiradi?
3. Yozuvlar boshida qanday ko‘rinishda bo‘lgan?
4. Ona tilimizga qachon davlat tili maqomi berilgan? Dunyodagi barcha tillar ham shunday maqomga egami?

O‘z bilimingizni tekshiring

1-topshiriq. Qadimgi odamlar turmushida yuz bergan voqealarning sababi va oqibatini chiziqlar yordamida to‘g‘ri tutashtiring.

Tarixiy sabab (Nima uchun?)	Tarixiy oqibat (Nimaga erishildi?)
A) Ibtidoiy odamlar yolg‘iz holda yirtqich hayvonlardan o‘zlarini qo‘riqlay olmaganlar.	1) Odamlar g‘orlarga qaram bo‘lmay, o‘zlari istagan yerlarda uylar qurib yashay boshlaganlar.
B) Odamlar paxsa va guvaladan mustahkam uylar qurishni o‘rganganlar.	2) Odamlar birlashish va jamoa bo‘lib yashashga majbur bo‘lganlar.
D) Tashqi bosqinlar kuchaygan, ulkan inshootlar qurish, odamlarni murosaga keltirishda qiyinchiliklar tug‘ila boshlagan.	3) Davlat yurt tinchligini saqlash, jamiyatda adolat va tartib-intizomni o‘rnatish ehtiyojiga ko‘ra tug‘ilgan.

2-topshiriq. Vaqt o‘tishi bilan odamlarning turar yerlari o‘zgargan: qadimgi g‘orlar va chaylalar o‘rniga shinam va mustahkam uylar qurilgan. Ammo uylarning asosiy vazifasi o‘zgarmagan. Turar yerlarning qadim zamonlardan buyon saqlanib kelayotgan asosiy vazifasi nima?

3-topshiriq. “Unumli yarim oy” (Nil, Dajla va Furot daryolarining bo‘ylari) hamda Turonda yashagan qadimgi odamlar mohir dehqonlar bo‘lganlar. Nima uchun ular o‘z qishloqlarini yirik daryolar bo‘yida barpo etganlar?

4-topshiriq. Mahmud Koshg‘ariy bobomiz o‘z kitobida dunyoning ilk rangli xaritasini chizgan. Uning markaziga qaysi xalqlar yashaydigan o‘lkalar joylashtirilgan?

A) Uzoq Xitoy davlati hududini

B) Bizning ajdodlarimiz – turkiy xalqlar yashaydigan o‘lkalarni

D) Amerika qit’asini

E) Qadimgi Misr va Nil daryosi bo‘ylarini

5-topshiriq. Agar siz bugun Turkiya, Qozog‘iston yoki Qirg‘izistonga borib qolsangiz, u yerdagi odamlarning gaplarini qisman tushunishingiz mumkin. Buning sababi nimada?

A) Bu tillarning barchasi ingliz tili oilasiga kirgani uchun

B) Biz so‘zlashadigan o‘zbek tili ham, ularning tillari ham bir turkiy tillar oilasiga kirgani uchun

D) Barcha odamlar faqat bitta kitobni o‘qiganlari uchun

E) Qadimda u yerlarda faqat o‘zbeklar yashaganlari uchun

6-topshiriq. Darslikning ilk betlarida shunday yozilgan: *“Mustaqilligimizni asrab-avaylash har birimizning muqaddas burchimizdir”.* Siz o‘z Vataningizni yanada kuchli va rivojlangan yurtga aylantirish uchun hozirdan boshlab qanday harakat qilmoqchisiz? Javobingizni 3 ta gap bilan yozing.